

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1995 metai

VILNIUS **pradai** 1996

INSTITUTE OF LITHUANIAN HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1995

VILNIUS 1996

INSTITUT LITAUISCHE GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1995

VILNIUS 1996

UDK 947.45

Li 237

Redakcinė komisija

Vytautas MERKYS (pirm.), Antanas TYLA (pirm. pavaduotojas),
Vacys MILIUS, Gediminas RUDIS, Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė),
Gintautas ZABIELA

Redakcinės komisijos adresas:

Kražių 5, 2001 Vilnius

Išleista Lietuvos istorijos instituto užsakymu

ISSN 0202-3342

ISBN 9986-776-22-8

© Lietuvos istorijos institutas, 1996

PAUL RADENSKY

**ŽYDŲ REIKALŲ MINISTERIJA
IR ŽYDŲ TAUTINĖ AUTONOMIJA LIETUVOJE
1919—1923 METAIS**

„Lietuvą aš matau kaip nedidelę po Tvano išlikusią arką, kuri išgelbės būsimas kartas. Mano tautinės autonomijos diasporoje samprata remiasi Talmudu: „Izraelio žemės /vaikams/ ateityje lemta išplisti po visą pasaulį“. Kitaip tariant, žydų tauta galės gyvuoti tik tuo atveju, jei idealai, kurie šventi Izraelio žemėje, gyvuos ir diasporoje. O man pačiam Vilnius ne tik „Lietuvos Jeruzalė“, bet ir visa Lietuva yra tarsis Jeruzalė“ (Simonas Dubnovas, *Di idiše štyme*, Kaunas, 1922 05 04).

I. Įvadas

XIX a. pabaigos—XX a. pradžios pogromai sugriovė pasaulietinės rusų-žydų inteligentijos viltis integruotis į liberaliąją Rusijos visuomenę. Šių aspiracijų griuvėsiuose pasaulietiniai žydų intelektualai sukūrė naujas ideologijas, kurios ateities žydus matė ne tik laisvus nuo nežydų persekiojimų, bet ir sugebančius džiaugtis šiuolaikinės Vakarų kultūros vaisiais.

Laikui bėgant, susiformavo 4 pagrindinės pažiūros, kaip išspręsti „žydų problemą“: sionizmas, socialistinė revoliucija, emigracija į Vakarus ir autonomizmas. Šiaip ar taip, buvo stengiamasi visas jas įgyvendinti praktikoje. Sionizmo, revoliucinio socializmo ir žydų emigracijos į Vakarus istorija yra palyginti gerai žinoma. Tačiau to negalima pasakyti apie autonomizmą; galbūt todėl, kad jo nebuvo tarp „nugalėtojų“. Tik dviejose vietose — Ukrainoje ir Lietuvoje — buvo atlikti svarbūs eksperimentai įgyvendinant autonomizmo idealus tarpukaryje.

Bandymui sukurti žydų tautinę autonomiją nepriklausomoje Ukrainoje buvo būdingas stiprus vidinis susiskaldymas, todėl jis truko labai trumpai¹. Palyginimui

galime pasakyti, kad žydų savivalda nepriklausomoje Lietuvoje buvo įgyvendinta sėkmingiau. Be abejo, žydų tautinė autonomija ir Lietuvoje gyvavo palyginti trumpai, tik ketverius metus, bet per tą laiką pradėjo veikti visi iš esmės valstybės sankcionuoti žydų savivaldos organai.

Yra dvi išsamios žydų tautinės autonomijos tarpukario Lietuvoje analizės. Viena jų — tai Leybo Garfunkelio Hebrewo straipsnis „Lietuvos žydų kova už nacionalines teises“². Garfunkelis buvo Lietuvos „Žydų tautinės tarybos“ (žr. toliau) generalinis sekretorius, todėl jo smulki ataskaita atspindi originalų rafinuotą supratimą apie Lietuvos žydų savivaldos suklestėjimą ir žlugimą. Kitas darbas apie autonomijos schemą — tai Ezra'os Mendelsohno knygos „Rytų ir Vidurio Europos žydai tarpukaryje“ skyrius apie Lietuvą³. Nors ir ne taip išsamiai kaip Garfunkelis, Mendelsohnas analizuoja ryškiausias Lietuvos žydų politikos aspektus platesniame žydų gyvenimo Lietuvoje socialinių, kultūrinių ir politinių srovių fone. Nepaisant to, kad pagrindiniai žydų politikos Lietuvoje kontūrai jau nubrėžti ir kad pirminiai šaltiniai yra fragmentiško pobūdžio, naujas žvilgsnis į pastaruosius gali suponuoti kitokį požiūrį.

Atlikus tyrimus, reikalingus šiam darbui, paaiškėjo, kad autonomijos Lietuvoje istorija yra labiausiai susijusi su žydų reikalų ministru dr. Maksu Soloveičiku (1883—1957)⁴. Paradoksalu, bet didžiausias žydų tautinės autonomijos šalininkas Simonas Dubnovas niekada neužsimena apie žydų ministro būtinumą. Savo „Laiškuose apie senąjį ir naująjį judaizmą“ Dubnovas žydų politinės galios įsikūnijimą pirmiausia matė demokratiškai sudarytoje kahalos taryboje. Jo manymu, kahalas galėtų būti reorganizuotas į nacionalinį susivienijimą, „... kuris žydų nacionalinių interesų srityje sukurtų centrinę savivaldos institucijas“⁵. Kitaip tariant, aukščiausiasis žydų valdžios organas kokioje nors konkrečioje šalyje būtų toks, kuris reprezentuotų įvairiausias kahalas toje šalyje. Tuo laikotarpiu toji organizacija — Tautinė taryba — tikrai egzistavo kartu su Žydų ministerija, tačiau buvo šios šešėlyje.

Sutelkiant dėmesį į Soloveičiko, kaip žydų reikalų ministro, kadencijos metus, straipsnyje nagrinėjami kai kurie svarbiausi aspektai, nulėmę žydų tautinės autonomijos tarpukario Lietuvoje likimą: teorinis tautinės autonomijos pagrindas; Lietuvos vyriausybės požiūris į žydų autonomijos programą kaip į dalį savo politikos Lietuvos ir užsienio žydų atžvilgiu; Žydų reikalų ministerijos plėtra; demokratiškai sudaryto kahalos ir Tautinės tarybos raida; žydų savivaldos Lietuvoje žlugimas.

II. Tautinės autonomijos prielaidos

Pirmąkart neteritorinės tautinės autonomijos programa buvo sukurta Austrijos-Vengrijos socialdemokratų kaip būdas išsaugoti šią imperiją⁶. Habsburgų imperija buvo įvairių geografinių ir etnografinių sričių rinkinys. XIX a. dėl nacionalizmo

įtakos kai kurie šių regionų pradėjo reikalauti didesnės savivaldos. Tuose regionuose, kur etnografinės ir geografinės ribos sutapo, savivalda ar autonomija galėjo būti garantuota. Tėn, kur tam tikra tautinė grupė sudarė mažumą arba jeigu tauta negyveno kompaktiškai tam tikroje teritorijoje, teritorinė autonomija buvo neįmanoma. Nepaisant to, ir tokiais atvejais mažumos reikalavo nacionalinių teisių, ir netrukus buvo atrastas būdas, kaip patenkinti jų poreikius. Ši doktrina, kuri buvo vadinama „nacionaline asmenine autonomija“, skelbė, kad bet kuri grupė žmonių, kuriuos sieja specifiniai bruožai, turi teisę vienytis ir sukurti savivaldos organus⁷.

Žydų istorikas ir publicistas S. Dubnovas sukūrė neteritorinės autonomijos teoriją ir paskleidė ją tarp Rytų Europos žydų. „Autonomizme“ jis matė vėlyvųjų viduramžių žydų savivaldos atkūrimą šiuolaikiška pasaulietine forma. Čia svarbu pažymėti, kad Dubnovas, gyvendamas carinėje Rusijoje, kaip ir Austrijos-Vengrijos teoretikai, sukūrė savo teoriją daugianacionalinės imperijos kontekste. Iš tikrųjų jis rašė, kad, neleisdami tautoms pasiekti nacionalinę autonomiją (t.y. slopindami jų tautinius siekius), sukeltume, „pirma, nuolatinius neramumus ir persekiojamų tautybių sukilimus, nesibaigiantį „pilietinį karą“, kuris paliestų visus teisėtvarkos pagrindus valstybėje, arba, antra, daugianacionalinės valstybės skilimą į atskiras nacionalines valstybes“⁸.

Sukilimai, kuriuos pranašavo Dubnovas, tikrai įvyko — Pirmojo pasaulinio karo ir bolševikų revoliucijos metu, — tačiau ne visai dėl tų priežasčių, kurias jis nurodė. Šiaip ar taip, svarbu, kad naujos valstybės, atsiradusios iš Romanovų ar Habsburgų imperijų, laikė save tautinėmis valstybėmis. Likimo ironija, kad kaip tik tokioje valstybėje (tarpukario Lietuvoje) žydų diasporos autonomija pasireiškė ryškiausiai.

Buvo dvi svarbios priežastys, dėl kurių lietuviai palaikė žydų savivaldos savo valstybėje idėją. Pirmoji, kuri dažnai buvo nurodoma Kauno jidiš spaudoje, ta, kad Lietuva, kaip tautinė mažuma, pati buvo patyrusi carinės Rusijos priespaudą ir todėl, tapusi laisva, palankiai žiūrėjo į savo pačios tautines mažumas⁹. Atrodo, kad taip ir buvo iki to momento, kai 1922 m. vasario mėnesį socialistai-liaudininkai išėjo iš vyriausybės.

Tačiau svarbiausia priežastis, dėl kurios Lietuva suteikė žydams savivaldą, buvo politiniai sumetimai. Lietuviai skelbė, kad Vilnius ne tik Lietuvos dalis, bet kad jis yra ir valstybės istorinė sostinė. Tačiau lenkai taip pat turėjo pretenzijų į šį miestą. Todėl ankstyvuojų pokario (po Pirmojo pasaulinio karo) laikotarpiu lenkai Vilnių buvo arba okupavę, arba grasino jį okupuoti. Diplomatinėje kovoje, kurią Lietuva vedė dėl Vilniaus pripažinimo neatskiriama Lietuvos dalimi, žydai vaidino svarbų vaidmenį. Lietuviai sudarė tik nedidelę Vilniaus gyventojų dalį. Daugiausia čia gyveno žydų ir lenkų. Lietuvos pretenzijos į miestą būtų buvusios svaresnės, jeigu

jas būtų palaikiusi dauguma gyventojų. Arba, Soloveičiko žodžiais, tam, kad Lietuva pateisintų savo pretenzijas į teritorijas, kurios neįėjo į Lietuvos etnografinės ribas, jai reikėjo partnerio. Kadangi kitos tautinės mažumos — baltarusiai ir lenkai — nebuvo suinteresuotos bendradarbiauti su lietuviais, žydai liko vieninteliai potencialūs partneriai¹⁰. Tikėdamasi žydų paramos Lietuvos reikaluose ir norėdama tiesiog pademonstruoti, kad Lietuva yra humaniška valstybė ir nusipelnė turėti didesnę teritoriją, Lietuvos vyriausybė suteikė savo šalies žydams galimybę kurti tautinę savivaldą¹¹.

Savo ruožtu Lietuvos žydai turėjo priežasčių sutikti su tokiais mainais. Lietuva nuo seno buvo žinoma kaip žydų kultūros (ar tai būtų ortodoksinės religijos, sionizmas ir budizmas) atrama. Dažnai nemokėdami vietinės kalbos, Lietuvos žydai kūrė pasaulietinę žydų kultūrą, bet nesistengė asimiliuotis į kurią nors kaimyninę ne žydų kultūrą. Kaip pažymėjo E. Mendelsohnas, šios aplinkybės sudarė idealias sąlygas žydų nacionalizmui suklestėti¹². Džiaugdamiesi dėl lietuvių paramos žydų siekiams sukurti ribotą savivaldą, Lietuvos žydai visa širdimi rėmė Lietuvos pretenzijas į Vilnių ir kovą dėl tarptautinio pripažinimo¹³.

III. Žydų reikalų ministerijos įkūrimas

Karui baigiantis, buvo sudaryta Lietuvos Taryba, siekiant suformuoti Laikinąją vyriausybę būsimai naujai valstybei. Prieš pasirašydama paliaubas 1918 m. lapkričio 11 d., Taryba jau buvo pradėjusi derybas su žydų bendruomenės lyderiais Vilniuje, kuris tuomet priklausė Lietuvai ir kur buvo didžiausia žydų bendruomenė. Dėl to į naująją vyriausybę buvo įtraukti 3 žydai: Šimšonas Rosenbaumas (1859—1934)¹⁴, kaip užsienio reikalų ministro pavaduotojas, dr. Rachmanas Rachmilevičius, kaip prekybos ir pramonės ministro pavaduotojas, ir dr. Jakovas Vygodskis, kaip žydų reikalų ministras be portfelio. Bet netrukus po to Lietuvos vyriausybė turėjo trauktis iš Vilniaus, nes Raudonoji armija rengėsi įžengti į miestą. Rosenbaumas ir Rachmilevičius su vyriausybe pasitraukė į Kauną, o Vygodskis nusprendė pasilikti Vilniuje. Žydų reikalų ministro vieta liko laisva¹⁵.

Be Vilniaus, sovietai užėmė ir kai kurias kitas Lietuvos vietas. Atsakydami lietuviai įvykdė sėkmingą karinę akciją prieš rusus, tačiau, deja, kartu su išpuoliais prieš žydus. Kauno miesto tarybos nariai žydai kreipėsi į ministrą pirmininką Mykolą Sleževičių, reikalaudami imtis griežtų priemonių prieš tuos, kurie organizavo antisemitinius išpuolius, ir Sleževičius ėmėsi atitinkamų veiksmų. Tačiau šie incidentai paskatino vyriausybę pasirūpinti tuo, kad vakuojanti žydų reikalų ministro vieta būtų užimta¹⁶.

Kauno žydų bendruomenėje kilo ginčų dėl žydų ministro posto efektyvumo. Vieni manė, kad, įkūrus Žydų reikalų ministeriją, išaugtų žydų bendruomenės autoritetas tarp nežydų gyventojų ir kad ministras būtų žydų pilietinių ir tautinių teisių gynėjas, o kiti dėl to abejojo. Pastarieji buvo tos nuomonės, kad šis ministras, tapęs vyriausybės nariu (ir todėl jos aprobuotas), būtų lojalus tiek vyriausybei, tiek žydų bendruomenei. Be to, bendruomenė nubalsavo už šio ministro posto perimamumą. Kas gi atsiktų su žydų ministru vyriausybės pasikeitimo atveju? Pasak Judelio Marko, „turėtų būti labai geras ministras pirmininkas, kad į savo vyriausybę priimtų žydą ministrą. Tik niekas nežino, koks būtų tas ministras pirmininkas ir ar žydų ministras panorėtų būti jam pavaldus“¹⁷.

Visa tai turėdami galvoje, žydų bendruomenės aktyvistai vietoj žydų ministro siūlė rinkti žydų reikalų generalinį sekretorių, t.y. tokį asmenį, kuris nebūtų vyriausybės narys ir todėl nebūtų atsakingas už jos veiksmus. Tačiau vyriausybė atmetė tokį pasiūlymą, motyvuodama tuo, kad žydų ministro postas jau veikė Vilniuje ir todėl nėra reikalo ką nors keisti. Kita nurodyta priežastis buvo ta, kad vyriausybė pageidautų, jog žydai „patys prisiimtų atsakomybę“. Nepaisant šių samprotavimų nepagrįstumo, žydai suvokė, kad jiems nėra kito pasirinkimo ir jie turi įeiti į vyriausybės sudėtį.

1919 m. pradžioje Kauno žydų tarybos frakcija pasiūlė į žydų reikalų ministro postą¹⁸ vadovaujantį sionistų aktyvistą Maksą Soloveičiką.

Kovoms prieš sovietus tebevykstant, vyriausybė svarstė galimą kandidatą. Gegužės mėnesį Lietuvos kariuomenė įveikė Raudonąją armiją ir atsiėmė Panevėžį. Lietuviai kariai po tokios sėkmės suorganizavo mieste žydų pogromą. Išgąsdinta šio įvykio vyriausybė sudarė komisiją jam ištirti ir pagreitino Soloveičiko patvirtinimą į minėtą postą. Birželio mėnesį Soloveičikas tapo vyriausybės nariu¹⁹.

Iš pat pradžių Soloveičikas jautė skeptišką kai kurių žydų bendruomenės narių požiūrį į žydų reikalų ministrą ir suprato, kad negalės sėkmingai dirbuotis nelaimėjęs savo tautiečių pasitikėjimo. Savo pirmajame aplinkraštyje Soloveičikas nurodė, kam jis, kaip ministras, bus atsakingas: „Aštri politinė būtinybė verčia mane paklusti žydų frakcijos Kauno savivaldybėje balsui ir priimti jos mandatą“. Toliau jis rašė: „Bendras žydų suvažiavimas ar bent jau demokratiškai išrinkto Lietuvos kahalalo atstovų suvažiavimas yra aukščiausias tautinės autonomijos valdžios organas, kurio idėjas, principus ir institucijas esu įgaliotas ginti ir realizuoti vyriausybėje. Ir tik šis organas turi teisę paskirti kandidatą į žydų reikalų ministro postą. Taigi prieš tai, kol įvyks visų žydų steigiamasis suvažiavimas, pirmai progai pasitaikius, turėtų įvykti demokratiškai išrinktų Lietuvos kahalų atstovų suvažiavimas. Jam ir atiduosiu mandatą, kuris man buvo patikėtas“²⁰.

Nors savo pareigas Soloveičikas vertino kaip laikinas, jis iškart ėmėsi iniciatyvos sukurti žydų savivaldos organus. Pirmiausia Žydų reikalų ministerijoje buvo įkurta keletas departamentų. Provincijos departamentas buvo įkurtas tam, kad padėtų atskiriems kahalams susiorganizuoti politiškai ir pradėtų rūpintis įvairiais savo rinkėjų reikalais. Juridinės informacijos departamentas užsiėmė įstatymų vertimu į jidiš kalbą ir aiškino vyriausybės potvarkius. Be to, jis rengė įstatyminius aktus, susijusius su žydų reikalais, ir gynė žydus nuo antisemitizmo apraiškų. Spaudos departamentas į jidiš kalbą vertė apie žydų reikalus straipsnius, pasirodžiusius lietuvių spaudoje, teikė informaciją apie pasaulio žydų gyvenimą ir retsykais išleisdavo jidiš kalba biuletinį, kuriame smulkiai nušviesdavo ministerijos darbą²¹. Vėliau dar buvo įkurti Mokyklų ir Socialinės pagalbos departamentai²².

Be ministerijos departamentų, kurie turėjo įgyvendinti įvairius ministro darbotvarkės aspektus, Soloveičikas sukūrė laikiną „Bendruomenės aktyvistų sąjungą“ („klal tuer barstung“). Ši aštuonių Lietuvos miestų atstovų sąjunga veikė kaip patarėjų kolegija vietoj dar neišrinktos Tautinės tarybos. Tokia sąjunga pateikdavo ministrui konkrečius pasiūlymus dėl veiksnių įvairiose srityse, ypač švietimo ir ekonominės padėties klausimais²³. Didžiausias Soloveičiko nuopelnas dėl Žydų autonomijos buvo tas, kad jis skatino kurti kahalus kaip savivaldos organus. Netrukus po to, kai tapo ministru, Soloveičikas pateikė rekomendacijas, kaip reorganizuoti esamus kahalus demokratijos principais²⁴. Dar didesnė Soloveičiko sėkmė buvo 1920 m. sausio 10 d. tvirtinant laikiną kahalų statusą. Kaip minėjome, Dubnovo žydų savivaldos programa traktavo kahalą kaip pirminį autonomijos vienetą. Laikinis 1920 m. sausio 10 d. įstatymas praktiškai įgyvendino teoriją, patvirtindamas tokius punktus:

1. Kiekvienas žydas turi būti vietinio kahalų narys²⁵.
2. Kahalo kompetencijoje yra žydų religiniai ritualai, labdara, socialinė gerovė, mokyklos ir bendri kultūros bei dvasiniai reikalai.
3. Kahalas turi teisę rinkti mokesčius, kurie padėtų remti 2-ajame punkte išvardytas sritis.
4. Žydų reikalų ministras yra atsakingas už kahalų priežiūrą²⁶.

Viena iš žydų reikalų ministro pareigų, susijusių su kahalų priežiūra, buvo parengti ir išleisti (prieš tai pasitarus su kitais ministrais) taisyklės, kuriose būtų smulkiai aptartos kahalų statuso įsigaliojimo sąlygos. Kai 1920 m. kovo mėnesį ši „instrukcija“ buvo išleista, joje buvo nurodyta, jog kiekvienoje vietovėje gali būti po vieną kahalą²⁷. Juridiškai visi kartu kahalai turėjo savanorišką organizaciją paversti tikra vietos žydų savivalda.

IV. Tautinės tarybos sukūrimas

Tuo pat metu, kai Soloveičikas užsiiminėjo lobistine veikla, norėdamas juridškai suteikti kahalui valdžios organo statusą, jis taip pat suorganizavo pirmąjį kahalo atstovų suvažiavimą, kuris įvyko 1920 m. sausio 5 d. Demokratiškai sudaryti kahalai galėjo pasiųsti savo atstovus, kurių skaičius turėjo būti proporcingas bendruomenės dydžiui. Iš 82 kahalo tarybų atvyko 141 delegatas. Svarbiausias kahalo suvažiavimo įvykis buvo Tautinės tarybos išrinkimas. Tautinė taryba turėjo būti aukščiausias autonomijos valdžios organas tarp suvažiavimų. Tarybą sudarė 34 nariai, Š. Rosenbaumas tapo jos pirmininku. Žydų reikalų ministras buvo įpareigotas glaudžiai bendradarbiauti su Tautine taryba ir stengtis, kad ji būtų juridškai pripažinta. Nepaisant Soloveičiko pastangų, šis tikslas niekada nebuvo pasiektas²⁸.

Antrasis kahalo suvažiavimas, įvykęs 1922 m. vasario 14 d., išrinko naują Tautinę tarybą. Nors bendruomenių tarybos, kurios delegavo savo narius į kahalo suvažiavimus, buvo demokratiškai išrinktos, vis dėlto vidutinio žydų rinkėjo balsą nuo Tautinės tarybos rinkimo skyrė kelios pakopos²⁹. Todėl, atėjus laikui rinkti naują Tautinę tarybą, buvo nuspręsta tai padaryti demokratiškesniu būdu. Kiekvienas žydas, turintis teisę rinkti ar būti išrinktas į kahalo tarybą (vyras ar moteris, kuriam rinkimų dieną suėjo 20 metų)³⁰, turėjo teisę balsuoti už delegatus į „Tautinę žydų asamblėją“. Asamblėja, susirinkusi 1923 m. lapkričio mėnesį didelės šventės viduryje, išrinko paskutinąją tarpukaryje Lietuvos žydų Tautinę tarybą³¹.

V. Žydų tautinė autonomija praktikoje

Įvairių žydų savivaldos organų darbo sėkmė buvo nevienoda. Mums pavyko, kad turime smulkia Marko Friedmano pagrindinių žydų bendruomenių — Panevėžio ir Ukmergės — darbo analizę. Panevėžys buvo antras, o Ukmergė ketvirtas pagal dydį Lietuvos miestas. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą rinkiminę privilegiją į kahalo valdybą turėjo palyginti turtingų ir (ar) išsilavinusių vedusių vyrų oligarchija. Visi suaugę žydai galėjo balsuoti, todėl kahalų valdybos vis geriau atspindėjo žydų elektorato sudėtį. Rinkimai vykdavo kas dveji metai, o išrinktose valdybose buvo vidutiniškai po 19 narių. Ir Ukmergėje, ir Panevėžyje valdybos išrinkdavo prezidiumą ar vykdomąjį komitetą, kurie dirbo kasdienį kahalų darbą. Abiejuose miestuose tam tikroms veiklos sritims buvo sukurti komitetai. Pavyzdžiui, Ukmergės kahalas turėjo 6 nuolatinius komitetus — finansų, švietimo, ekonomikos ir sanitarijos, socialinės globos, audito ir teisės³². Nors teoriškai gerai organizuotos šios valdybos iš tikrųjų sunkiai funkcionavo. Kahalo tarybos atstovavo pagrindinėms Lietuvos žydų partijoms ir

vietiniams interesams. Šių partijų atstovai daug energijos skirdavo tarpusavio ginčams. Friedmanas rašė: „... iš visų kahalų organizacijų apžvalgos matyti nestabilumas. Naujai išrinktoms valdyboms dažnai prireikdavo ne vieno mėnesio, kad galutinai sukurtų savo valdymo organus. Kai galų gale šie organai būdavo sukurti, prasidėdavo prezidiumų atsistatydinimas ir komitetų reorganizavimas. Atskiri valdybos nariai, o kartais ir frakcijos išeidavo iš valdybos susirinkimų, palikdami jį be kvorumo ir tuo paversdami kahalus neveikliais. Kai kurių, ypač įtemptų, sesijų metu jau būdavo nemaža sėkmė, jei pavykdavo išlaikyti kahalų narius salėje, o įniršusią publiką už jos“³³.

Nepaisant vidinio susiskaldymo, kahalai sugebėjo išlaikyti didžiulį skaičių bendruomenės institucijų ir tarnybų. Panaudodamos įvairių šaltinių lėšas — mokesčius, nekilnojamąjį turtą, savivaldybių pinigus ir Tautinės tarybos subsidijas, taip pat užsienio pagalbos pinigus, Ukmergės ir ypač Panevėžio žydų savivaldybės sugebėjo išlaikyti ligonines, vaistines ir našlaičių namus, teikti maistą ir pastogę pabėgėliams, remti neturtingus mokinius ir pagaliau mokėti algas bendruomenių rabinams, „šohet'ams“ ir kitiems religiniams tarnams.

Svarbu pažymėti, kad du Lietuvos žydų gyvenimo aspektai neįėjo į kahalų kompetenciją: bankai ir švietimas. Lietuvos žydų kooperatiniai bankai turėjo savo sistemą, kuri nepriklausė nuo kahalų. Trys pradinių mokyklų sistemos — Tarbut, Yavneh ir Kultur Lige, kurias rėmė atitinkamai sionistai, ortodoksai ir kairysis jidišistų sparnas, buvo finansuojamos valstybės. Vidurinės mokyklos ir gimnazijos buvo privačiose rankose³⁴.

Nenuostabu, kad Tautinė taryba, atstovavusi kahalų interesams (kartu ir visiems Lietuvos žydams), turėjo atitinkamą struktūrą ir interesus. Kaip ir kahale, buvo renkamas vykdomasis komitetas (va'ad ha-po'-el), kuris turėjo atlikti einamąjį tarybos darbą. Panašiai buvo kuriami papildomi komitetai ir skyriai, kurie sprendė įvairius socialinius bei kultūrinius klausimus: mokytojų rengimą, pabėgėlių reikalus, pašalpas darbininkams ir badaujantiems³⁵. Ne visai aišku, kaip Tautinės tarybos nariai dirbo kartu kaip grupė. Tačiau iš tikrųjų straipsniuose apie Tautinę tarybą, kurie pasirodydavo laikraštyje „Di idiše štime“, nieko nebuvo rašoma apie vidinius nesutarimus, ir tai rodo, jog Tautinėje taryboje tarpusavio ginčai ir kova nebuvo tokie ryškūs kaip kahalų viduje.

Kaip vystėsi Tautinės tarybos ir žydų reikalų ministro santykiai? Kaip minėta, Soloveičikas pripažino Tautinę tarybą (kahalų atstovę) kaip aukščiausiąjį Lietuvos žydų autonomijos valdžios organą. Teoriškai, jeigu būtų buvęs renkamas Lietuvos žydų lyderis, juo būtų tapęs tarybos pirmininkas Š. Rosenbaumas, o Soloveičikui būtų atitekusi antroji vieta. Tačiau iš tikrųjų buvo kitaip.

Apžvelgdami išlikusius sionistų dienraščio „Di idiše štime“ numerius nuo 1920 m. rugsėjo iki 1922 m. rugpjūčio³⁶, matome, kad tarp žydų ministro ir Tautinės tarybos pirmininko buvo griežtas darbo pasidalijimas. Soloveičikas savo energiją kreipė į užsienio ir vidaus politiką. Kaip užsienio politikos veikėjas jis dalyvaudavo konferencijose ir dirbo lobistinį darbą užsienio vyriausybėse, palaikydamas Lietuvos kampaniją dėl Vilniaus ir tarptautinio pripažinimo³⁷. Vidaus politikoje jis dėjo pastangas sukurti įvairius autonomijos organus. Tuo tarpu Tautinė taryba, nors ir ne visai pasitraukusi iš politinės arenos³⁸, pirmiausia savo dėmesį skyrė nukentėjusiųjų pašalpoms, socialinei gerovei ir mokykloms. Tai nereiškia, kad kas nors trukdė Tautinei tarybai aktyviai dalyvauti politinėje veikloje. Iš tikrųjų taryba dažnai išklausedavo Soloveičiko ataskaitas apie pastangas iškovoti valstybės pripažinimą autonomijos institucijoms. Jeigu tarp Soloveičiko ir Tautinės tarybos ir kildavo kokių nesutarimų, tai jie buvo nereikšmingi³⁹. Todėl, jei kas ir pabambėdavo prieš Soloveičiką, bendra nuomonė vis dėlto buvo jam palanki⁴⁰.

Spauda neskyrė Rosenbaumui tiek dėmesio, kiek Soloveičikui. Pastaruoju buvo domėtasi dėl dviejų priežasčių. Pirma, buvo manoma, kad, kaip Lietuvos Laikinosios vyriausybės narys, jis turėjo didesnę galią ir autoritetą nei Rosenbaumas, kuris buvo išrinktas žydų ir dėl to neįgijo vyriausybės nario statuso. Antra, svarbesnė priežastis buvo ta, kad valstybė, o vėliau ir žydų bendruomenė, būtent jam suteikė įgaliojimus realizuoti pagrindinius žydų autonomijos aspektus. Tiksliau sakant, Rosenbaumas buvo žydų savivaldos galva, tačiau pačios žydų savivaldos gyvavimas buvo ne jo rankose.

VI. Žydų tautinės autonomijos Lietuvoje žlugimas

Žydų tautinės savivaldos likimas pirmaisiais tarpukario metais labai priklausė nuo svarbiausių politinių pokyčių šalies viduje. Iš pat pradžių žydų tautybės žmonės savo viltis siejo su liberaliomis jėgomis, kurių svarbiausia buvo socialistai liaudininkai, remiantys žydų tautinę autonomiją ir propaguojantys visuotinę žemės reformą, kurios tikslas — perskirstyti buvusius lenkų dvarus⁴¹. Socialistų liaudininkų siekimas įvykdyti žemės reformą iškovojė jiems Lietuvos valstiečių paramą, kuri, matyt, ir lėmė partijos sėkmę 1920 m. balandžio mėnesį Seimo rinkimuose.

Šios rinkiminės sėkmės socialistams liaudininkams nepakako sudaryti savo vyriausybei, ir jie buvo priversti ją formuoti koalicijoje su dešiniaisiais krikščionimis demokratais. Tačiau net ir tada liaudininkai sugebėjo prastumti savo ekstensyvios agrarinės reformos programą. Tuo tarpu valstiečiai, gavę žemės, pradėjo baimintis, kad vyriausybė vėl nesumanytų tų žemių perskirstyti. Todėl jie pradėjo remti krikščionis demokratų⁴².

Šie svarbūs politiniai pokyčiai lėmė tai, kad 1922 m. vasario mėnesį socialistai liaudininkai buvo nušalinti nuo valdžios. Vietoj buvusios socialistų liaudinkų ir krikščionių demokratų koalicijos buvo sudaryta nauja koalicija iš krikščionių demokratų ir nepartinių Seimo narių. Nors Soloveičikui naujoji vyriausybė pasiūlė likti savo poste, ji vis labiau tapo priešiška žydų tautinei autonomijai. Dar 1921 m., kai socialistai liaudininkai vis dar buvo valdžioje, Soloveičikas buvo paprašytas parašyti rengiamai Lietuvos Konstitucijai straipsnį dėl tautinių mažumų, nurodant sąlygas ir dėl tautinių mažumų ministrų. Tuo metu, kai Soloveičiko pasiūlymai pasiekė Seimą, 1922 m. balandžio mėnesį dauguma krikščionių demokratų ir internacionaliai nusiteikę socialdemokratai atmetė tautinių mažumų jurisdikciją. Atsakydamas į šį atvirą nesilaikymą ankstesnių Lietuvos pažadų žydams, Soloveičikas atsistatydino ir pasirūpino, kad Lietuvai būtų daromas tarptautinis spaudimas. Nenorėdama dar labiau prarasti autoriteto, vyriausybė ne tik vedė derybas su Soloveičiku, kuris grįžo į ministro postą, bet ir ratifikavo Lietuvos Konstitucijos straipsnius dėl tautinių mažumų teisių⁴³.

Nepaisant tokios sėkmės, Soloveičikas jautėsi pavargęs nuo kovų, kurios, atrodo, tapo neatsiejamos nuo jo, kaip žydų reikalų ministro, pareigų. 1921 m. vasarą jis buvo išrinktas į Pasaulio sionistų organizacijos vykdomosios valdžios organus. Tačiau iki 1922 m. rudens, kol žydų autonomijos klausimas netapo teoriškai užtikrintas, jis atidėliojo savo išvykimą į Londoną, kur buvo sionistų būstinė. Kai jis pagaliau išvyko, laikinai jo pareigas pradėjo eiti žydų mokslininkas Julius Bruckus⁴⁴.

Soloveičiko išvykimas buvo stiprus smūgis žydų autonomijos Lietuvoje šalininkams: nedaug kas prilygo jam talentu ir pagarba, kuri jam buvo rodoma Lietuvos valdžios sluoksniuose. Jeigu Soloveičikui kažkokiu būdu pavykdavo įveikti kliūtis kampanijoje už žydų savivaldos valstybinį pripažinimą, tai nė vienam po jo buvusiam ministrui nesisekė pasipriešinti bendrai Lietuvos opozicijai. Kita vertus, kol Vilniaus klausimas dar nebuvo išspręstas, lietuviai vis dar buvo suinteresuoti palaikyti gerus santykius su žydais.

1923 m. vasario mėnesį buvo sudaryta vyriausybė vien iš krikščionių katalikų. Matyt, norėdama pakirsti žydų autonomijos sistemą, naujoji vyriausybė į žydų reikalų ministro postą paskyrė žydų asimiliacijos šalininką Bernardą Friedmaną. Į tai žydų bendruomenė atsakė naujojo ministro boikotu.

1923 m. kovo mėnesį, kai Tautų Sąjunga pripažino Lenkijos teises į Vilnių, Lietuvos pastangos atsikovoti miestą gerokai susilpnėjo. Lietuvos vadovai netrukus suprato, kad nesusilauks žydų pagalbos, kol Friedmanas eis žydų reikalų ministro pareigas, todėl paskyrė labiau tinkamą kandidatą — Tautinės tarybos vadovą Šimšoną Rosenbaumą. Deja, pastarojo santykiai su kitais ministrais buvo prasti, o Lietuvai taip ir nepavyko atgauti savo senosios sostinės. Nematydamas iš Žydų reikalų

ministerijos egzistavimo jokios naudos, krikščionių demokratų Seimas nutraukė 1924 m. jos biudžeto finansavimą. Atsakydamas Rosenbaumas atsistatydino⁴⁵.

Per kitus dvejus metus išlikę tautinės autonomijos skyriai buvo persekiojami arba uždrausti (kai 1924 m. rugsėjo mėnesį Tautinė taryba bandė sušaukti susirinkimą, jos nariai buvo policijos išvaikyti, 1926 m. demokratiškai išrinktos kahalų tarybos buvo paleistos). Po to žydų savivalda Lietuvoje daugiau niekada nebuvo atkurta. Tačiau tuo metu jos ateitis neatrodė beviltiška. 1926 m. gegužės mėnesį buvo sudaryta kairioji koalicinė vyriausybė iš valstiečių liaudininkų, socialdemokratų ir tautinių mažumų atstovų. Jeigu ši vyriausybė būtų išsilaikiusi valdžioje, galbūt žydų tautinė autonomija būtų buvusi atgaivinta. Tačiau 1926 m. gruodžio mėnesį užgrobusi valdžią karinė grupuotė vadovavo Lietuvai iki pat sovietmečio ir padarė galą viltims atkurti tiek žydų savivaldą, tiek ir sukurti demokratinę Lietuvą⁴⁶.

VII. Baigiamosios išvados

Tautinės autonomijos idėja buvo sukurta kaip kompromisas tarp senų daugianacionalinių imperijų noro išlikti ir atgimstančių tautų poreikio turėti savo valstybes. Tautinė savivalda rėmėsi prielaida, kad įvairios tautybės su skirtingais interesais viena kitą kontroliuos, kad nė viena iš jų nesukels rimtos grėsmės kitai ar apskritai valstybei. Carinio režimo saulėlydžio dešimtmečiais S. Dubnovas įsivaizdavo tautinę autonomiją ne tik kaip valstybės politinę strategiją, bet ir kaip būdą, kuris leistų palaikyti tautinę žydų gyvenimo formą tuometiniame pasaulyje.

Žlungant daugianacionalinėms valstybėms ir kuriantis Rytų Europoje vienatautėms valstybėms, nebeliko išorinės būtinybės (*raison d'être*) užtikrinti tautinių mažumų teises. Tiesa, jauna Lietuvos valstybė norėjo suteikti žydams tas teises, remdamasi trimis neįprastais veiksniais: pažangi vyriausybė pirmaisiais metais iš tikrųjų palankiai žiūrėjo į tautinių mažumų apsisprendimą, žavėjosi dideliu Makso Soloveičiko talentu ir pagaliau suvokė, jog žydų parama Lietuvai buvo didelis politinis kapitalas. Kai šių veiksnių nebeliko, žlugo ir galimybė, kad autonomija išgyvens.

Žydų tautinė autonomija Lietuvoje turėjo per silpnus pagrindus ir per daug priklausė nuo vieno asmens — žydų reikalų ministro — pastangų. Šia prasme sunku būtų vertinti Soloveičiką kitaip, negu tam tikrą šiuolaikinę viduramžių „šadlan“ versiją. „Šadlan“ — tai agentas, kuris tykiai ir nuolankiai veikė kaip tarpininkas nežydiškuose valdžios organuose žydų bendruomenės labui. Būtent tokią politiką atmetė sionistinis judėjimas, kurio vadovaujantiems organams priklausė Soloveičikas, kaip žeminančią žydų savigarbą. Iš tiesų Soloveičikas visada buvo veiklus. Spaudos, suvažiavimų ir kitomis tuolaikinėmis priemonėmis jis mobilizavo žydų ben-

druomenę. Tačiau tautinės Lietuvos žydų teisės galų gale radosi tik iš nežydiškos Lietuvos vyriausybės malonės, taip kaip tai buvo ir vėlyvaisiais viduramžiais.

Atmetus šias išlygas, reikia pasakyti, kad pastangos sukurti Lietuvoje žydų tautinę savivaldą buvo pagirtinos, ir dėl to, kad tai savivaldai nebuvo lemta išsilaikyti ilgiau ir duoti vaisių, žydų istorija tapo skurdesnė.

¹ Henry Abramson, *Tefilin and the Two-Headed Boy: The Zionist-Socialist Conflict in Ukraine, 1917—1919*. Pranešimas skaitytas 63-iojoje kasmetinėje YIVO konferencijoje 1992 11 14—16. Plačiau apie tai žr.: Jonathan Frankel, *The Dilemmas of Jewish National Autonomism: The Case of Ukraine 1917—1920, Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*, Edmonton, 1988.

² L. Garfunkel, *Maavakam šel yehudei lita al zechuyot le'umiot, Yahadut lita*, vol. 2, Tel-Aviv, 1972.

³ E. Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*, Bloomington, Indiana, 1987.

⁴ Ten pat, p. 221.

⁵ S. Dubnow, *Tasks of the Folkspartay, Nationalism and History: Essays on Old and New Judaism* by Simon Dubnow, Koppel S. Pinson, ed., Philadelphia, 1958, p. 229.

⁶ E. Mendelsohn, min. veik., p. 33—34; žr. taip pat Frankelio pastabas str. „The Dilemmas...“, p. 262—264.

⁷ L. Garfunkel, *Di idiše natsionale avtonomie in lite (aroysegeben durch dem idišn national-rat)*, Kaunas, 1920, p. 5—6. (YIVO Archive, RG-2, file 3).

⁸ S. Dubnow, *Autonomism, the Basis of the National Program, Nationalism and History*, p. 141.

⁹ Žr., pvz.: *Nationale avtonomie: als a meluche noytigkayt, Naves* (jidiščių dienraštis), 1922 01 22, p. 2.

¹⁰ M. Soloveičik, *Der krizis fun der nationaler avtonomie: lite un mir, Di idiše štime*, Kaunas, 1922 04 24, p. 1.

¹¹ Šis pasiūlymas buvo pareikštas 1919 m. Paryžiaus Deklaracijoje. Paryžiaus Taikos konferencijos po Pirmojo pasaulinio karo metu Lietuvos delegacija viešai pareiškė, kad remia pagrindinius žydų tautinės savivaldos principus. Žr.: E. Mendelsohn, min. veik., p. 219—220.

¹² Ten pat, p. 215—216.

¹³ Ten pat, p. 218—222.

¹⁴ Ten pat, p. 219.

¹⁵ L. Garfunkel, min. veik., p. 37—38.

¹⁶ Ten pat, p. 39.

¹⁷ D. Levin, *Interview with Yudel Mark about Jewish Politics in Lithuania, 1919—1923, YIVO Bleter*, New Series, vol. 2, New York, 1994, p. 154.

¹⁸ M. Soloveičik, *Buro fun minister far idiše angellegenheyt: tsirkular brif no.1*, Kaunas, 1919 06 20. Žr. taip pat: L. Garfunkel, min. veik., p. 38—39.

¹⁹ M. Soloveičik, *Tsirkular brif No. 1*, p. 2.

²⁰ Ten pat.

²¹ *Ministerium far idiše inyanim, presse opteylung, Yedies fun buro baym minister far idiše inyanim*, Kovne, 1919 09. (YIVO Archives, RG-2, file 27).

²² L. Garfunkel, min. veik., p. 48.

²³ *Ministerium far idiše inyanim*, p. 7—10.

²⁴ L. Garfunkel, min. veik., p. 39.

²⁵ Cirkuliare Nr. 6, kurį išleido Žydų reikalų ministerija, privaloma narystė kahale buvo taip įvardyta: „Pasitraukimas iš kahalo pagal įstatymą reiškia, kad žmogus palieka žydų tautą. Nepriklausydamas kahalui, žmogus negali priklausyti žydų tautai“, 1920 02 23. (YIVO Archives, RG-2, file 3).

²⁶ Žr. „Tsaytviliger gazets vegen di recht fun di kehilosvaadim tsu baleeygen mit šteyern di idiše befelkerung“, L. Garfunkel, *Di idiše natsionale avtonomie in lite*, p. 36—37.

²⁷ Instruksie vegen der ordnung fun oysfirung dem gazets vegen di recht fun di vaadei ha-kehiles tsu baleeygen mit šteyern di idiše befelkerung, ten pat, p. 37.

²⁸ L. Garfunkel, Maavakam šel yehudei lita..., p. 43—44.

²⁹ Žydų rinkėjas(a) atiduodavo savo biuletenį už kandidatus į vietinę kahalo tarybą. Tada taryba išrinkdavo narius, dalyvaušančius kahalo suvažiavime. O šie savo ruožtu rinko Tautinės tarybos narius.

³⁰ L. Garfunkel, Maavakam šel yehudei lita..., p. 39.

³¹ Ten pat, p. 64—66.

³² M. Friedman, *The Kehillah in Lithuania, 1919—1926: A Study Based on Panevėžys and Ukmergė (Vilkomir), Soviet Jewish Affairs*, Vol. 6, No. 2, 1976, p. 99—102. Esu dėkingas Zachary'ui Bakeriui, kad atkreipė mano dėmesį į šį straipsnį.

³³ Ten pat, p. 94.

³⁴ Ten pat, p. 99—102.

³⁵ Šių organų veikla būdavo apžvelgiama savaitraštyje „*Di idiše štime*“. Žr. 1920 09 07, 10 03, 10 10, 12 16 ir 1922 03 05, 07 05 numerius.

³⁶ Kadangi ir M. Soloveičikas, ir Š. Rosenbaumas buvo sionistai (kaip ir dauguma Tautinės tarybos narių), galima teigti, kad „*Di idiše štime*“ neteikė kuriam nors iš jų pirmenybės.

³⁷ L. Garfunkel, Maavakam šel yehudei lita..., p. 47.

³⁸ Anot L. Garfunkelio, Tautinė taryba daug nuveikė agituodama Lietuvos žydus paremti šalies pretenzijas dėl Vilniaus, ten pat.

³⁹ Žr. In national rat, *Di idiše štime*, 1922 01 26, p. 1.

⁴⁰ Žr. Di zekste sesie fun national rat (ayndrikn), *Di idiše štime*, 1921 11 13, p. 1.

⁴¹ D. Levin, min. veik., p. 156—157.

⁴² Ten pat.

⁴³ L. Garfunkel, Maavakam šel yehudei lita..., p. 55—57.

⁴⁴ Ten pat, p. 62.

⁴⁵ Ten pat, p. 62—66.

⁴⁶ Ten pat, p. 67—68.

Iš anglų k. vertė Ada Jurkonytė
Gauta 1995 m. rugsėjo mėn.

Summary

PAUL RADENSKY

THE MINISTRY FOR JEWISH AFFAIRS AND JEWISH NATIONAL AUTONOMY IN LITHUANIA, 1919—1923

The idea of national autonomy was created as a compromise solution between the wish of the old multinational empires to survive and the demands of the newly awakened nations for states of their own. National self-rule as such was premised upon the idea that the different nationalities with their

various interests would keep each other in check. None would seriously threaten the other or the state. In the waning decades of the tsarist regime, Shimon Dubnov viewed national autonomy not only as a political strategy for the state, but also as a way of maintaining a modern, national form of Jewish life within the context of his contemporary world.

With the collapse of the multinational states and the rise of single-nation states in Eastern Europe, the compelling external *raison d'être* for national minority rights vanished. The fact that the young Lithuanian state was willing to grant its Jewish population these rights was based on three unusual factors: a progressive government that in the early years truly seemed to favor some degree of self-determination for its minorities, the tremendous talents of Max Soloveitchik, and finally, the perceived political capital of Jewish sympathy for the Lithuanian cause. As these factors disappeared one by one, so too did the chances that the autonomy would survive.

Jewish national autonomy in Lithuania thus was based on weak foundations and to a large extent dependent on the efforts of one man, the Minister of Jewish Affairs. In this sense, it is hard not to view Soloveitchik as a modern version of the late medieval *shtadlan*, the Jewish agent who quietly and humbly interceded with the gentile authorities on behalf of the Jewish community. It was precisely this kind of politics that Zionist movement — in which Soloveitchik was an official — rejected as being beneath Jewish dignity. To be sure, Soloveitchik was anything but quiet. He mobilized the Jewish community with contemporary means such as the press and various conferences, yet in the end, the national rights of Lithuanian Jewry existed at the pleasure of the non-Jewish Lithuanian government, just as these rights had existed in the late middle ages.

This reservations aside, the attempt to create Jewish national selfrule in Lithuania was a noble one, and Jewish history is poorer for the fact that it was not allowed to exist over a longer period of time and bear fruit.

Trumpai apie autorių

Polas Radenskis (Paul Radensky), magistras, Niujorkas.